

Politiska metaforer i historieskrivningen del 1

SIMON LARSSON*

Uppsala universitet

Hur metaforer fungerar

En metafor är en inbjudan att betrakta A genom aspekter lånade från B. Metaforen sammanför A och B i en språklig enhet. Teoretiskt sett är antalet metaforer så gott som obegränsat. I realiteten finns det några vanligt förekommande. Till dessa hör sammanförandet av stjärnor med ögon, tiden med en flod, livet med en dröm, avhandlingsskrivande med en resa samt en kvinna med en blomma.

Vad skiljer metafor från liknelse? Metaforer är mer manipulativa än liknelser. Genom att utlämna liknelsernas förbindelseord – som, såsom, liksom – ger metaforer språket en mer organisk suggestionskraft än vad liknelser gör. Det hör också till metaforernas sätt att verka att det som impliceras ofta är effektivare än det som görs helt explicit. Det är mer effektivt att skriva "stjärnorna ser ned på oss" än "stjärnorna är ögon som ser ned på oss".

Det finns en typ av metafor som sedan kalla krigets slut spelat en central roll för historieskrivningen om Sveriges 1900-tal. Det är sammanförandet av en nationalstat eller en "civilisation" med begrepp hämtade från individualpsykologin, exempelvis att nationalstaten tänks ha förmågan att minnas, sörja, vara eller ha varit traumatiserad av förträngda minnen, känna eller ha känt skuld, genomgå kriser, ha förmågan att ångra sig; kort sagt, komma till rätta med sin erfarenhet av det förflutna som en enda stor psykologisk organism. Två exempel: "De förträngda moraliska frågeställningarna från 1945 kom åter i dagen efter Berlinmurens fall och alstrade en vital forskningsenergi, en känsla

Essän har granskats av en extern lektor enligt modellen *double blind peer review*.

* Fil. dr i historia vid institutionen för Idé och lärdomshistoria, Uppsala universitet

av angelägenhet.¹ ”Förhållandet mellan Sverige och Nazityskland lever som ett olöst moraliskt trauma för svensk demokrati.”²

Fundera över dessa metaforer. Vad menas med att förträngda frågeställningar åter kom i dagen? Eller att förhållandet mellan Sverige och Nazityskland lever? Här finns antaganden om någon typ av samhällskropp med enhetligt inre liv. Det för tankarna till romantikens teorier om nationalkaraktärer och folksjälur, eller för den ännu äldre tankebildningen av samhället som en organism. Bägge citaten kommer från akademisk historieskrivning. Jag ska i två essäer uppehålla mig vid denna metafortyp för att diskutera hur den akademiska historieskrivningen legitimerar sin tids politiska förhållanden. Den övergripande frågan i den första essän är vilka historiska sammanhang som är av vikt för att förstå metaforen. Det handlar både om vilka politiska intressen som möjliggör metaforens genombrott men också om det sätt den är underbyggd i den västerländska kulturhistorien. Den andra essän, som kommer att publiceras längre fram i *Historisk tidskrift*, är en teknisk analys av hur metaforen fungerar i akademisk historieskrivning. Jag kommer där att zooma in på frågan i vilken mån historikern behärskas av ett visst politiskt språk.

Det övergripande syftet med dessa essäer i tandem är inte att argumentera för någon slags utrensning av litterära uttrycksmedel från akademisk historieskrivning. Det handlar i stället om att öka kunskapen om hur litterära verktyg fungerar i historieskrivning och vad de kan få för politiska innebörder när de används. Kunskap om hur ett verktyg fungerar är en förutsättning för att kunna använda det så som man verkligen vill.

1. Henrik Berggren, ”Den förlorade tiden: Sverige under andra världskriget”, i Victoria Farelid & Hans Ruin (red.), *Historiens hemvist 1: Den historiska tidens former* (Riga 2016) s. 389.

2. Klas Åmark, *Att bo granne med ondskan* (Stockholm 2010) s. 674. Ytterligare användningar av metaforerna som jag stött på men som inte kommer behandlas senare i brödtexten är Bengt Kristensson Ugglå, ”Jag kommer nog tillbaka’: Minnespolitiska historiekulturer i Sverige och Finland”, i Johan Dietsch, Maria Karlsson, Johan Stenfeldt & Ulf Zander (red.), *Historia vid skiljevägen: Historiekulturella sonderingar när och fjärran* (Lettland 2015) s. 121–122; Piero Colla, ”Race, nation and folk: On the repressed memory of world war II in Sweden and its hidden categories”, i Nina Witoszek & Lars Trädgårdh (red.), *Culture & crisis: The case of Germany and Sweden* (New York 2002); Kim Salomon, ”Är vi idag alltför fokuserade på Holocaust?”, *SvD* 6/6 1999.

Nationen som kropp med förträngda minnen

Metaforen om nationen som en enda kropp är urgammal. Men att se denna kropp som psykologisk och med förträngda minnen är tämligen unikt för 1990-talet. Denna metafor vävs i historieskrivningen ofta samman med ett annat associationsmönster med en delvis annan historia: sammanförandet av socialdemokrati och nazism. Det kan diskuteras om det är en metafor i egen rätt. Sammanförandet saknar metaforens halsbrytande poäng. I stället för att koppla ihop två fenomen av helt olika sort kopplar detta associationsmönster ihop en politisk ideologi med en annan politisk ideologi. Men det är ingen komparation, snarare ett riktat associationsmönster som påminner om en metafor. Genombrottet är Friedrich Hayeks *The Road to Serfdom* (1944). Sammanförandet av socialdemokrati och nazism som Hayek etablerar har klassificerats som "marknadspopulismens grundläggande myt".³

Men associationsmönstret har gjort en intressant resa. Det utgör ett väsentligt element hos paranoida vänstergrupper under 1960- och 1970-talen. En generation *Dagens Nyheter*-skribenter under Arne Ruths egid återkommer påfallande ofta till associationen. Man kan med visst fog kalla namn som Jesus Alcalá och Maciej Zaremba för "konservativa 68:or": en grundmurad misstro mot samhällets institutioner, men utan tro på framsteg och reformer. År 1997 skrev till exempel Zaremba, åberopande akademisk historieforskning, att den socialdemokratiska regeringen på 1940-talet stod för "en sorts nazism". Det har naturligtvis varit ett stående inslag på ledarsidor och i publikationer från tankesmedjor med marknadsreformer på agendan. Inför valet 2018 publiceras så Sverigedemokraternas valfilm *Ett folk, ett parti* där just sammanförandet av socialdemokrati och nazism är huvudpoängen.⁴ Kanske är det ändhållplatsen för detta associationsmönster? Flera svenska historiker menade att deras forskning "kapats" av SD genom att man använt sanna detaljer till att framställa en falsk berättelse.⁵ Men i vilken mån är "berättelsen" något som historiker styr över? De grundläggande metaforerna, från vilka berättelserna ofta växer, är knappast något forskningsresultat som historikerna på ett entydigt sätt förfogar över. Men vad är metaforerna då?

3. Thomas Frank, *One market under God* (London 2001) s. 36.

4. Samtidigt gick filmen *Death of a Nation* upp på bio i USA. En republikansk propaganda-film av Dinesh D'Shousa. Filmen förmedlar budskapet att demokraterna varit och är nazister.

5. Lars M. Andersson, Elin Bommenel, Karin Kvist Geverts & Mattias Tydén, "Vår forskning har kapats av politiker", *Tidningen Curie* 9/4 2018.

Metaforen om nationen som kropp som bearbetar förträngda minnen gestaltar en händelse som aldrig hänt, men som ändå fortsätter hända i språket. Metaforen uttrycker på så vis ett socialt kontrakt mellan historieskrivaren och samtidens politiska förhållanden. Den är historiskt falsk men politiskt rimlig. Den består av politisk fantasi. Metaforen om nationen som kropp med förträngda minnen omvandlar historieforskning till politisk propaganda i en specifik tidsmiljö.

Det politiska språket under 1990-talet

Det påpekas ofta av historiker att ett viktigt kännetecken för 1990-talets politiska språk är inslaget av universalism.⁶ Men vad menas egentligen med universalism? Det går man aldrig in på. Att något är universellt betyder egentligen att det är i enlighet med Guds plan för världen. Det finns en ganska spännande likhet mellan 1990-talets politiska språk – bland annat en term som ”globalisering” – och medeltidens universalistiska politiska teologi.⁷ Båda ställer nämligen krav på botgörelse. Just för att nationalstaten förklarades ha spelat ut sin roll, skulle den under 1990-talet granskas. ”Inga demokratier har någonsin attackerat varandra”, var en populär slogan. Den förekom också i en annan variant: inga länder med McDonaldsrestauranger har någonsin attackerat varandra. Påståendet att demokratier aldrig attackerat varandra har Christopher Layne och många andra velat vederlägga, bland annat med hänvisning till de vaga definitionerna av krig och demokrati och till spansk-amerikanska kriget, som utspelades 1898.⁸

Men doktrinen handlade aldrig om erfarenheter utvunna ur historiska fakta, även om det var så den framställdes. I själva verket var påståendet en del i ett universalistiskt maktspråk: precis som när *rex iustus* under medeltiden ansåg sig ha andlig sanktion att angripa *rex iniustus*. Underförstått låg att stater som anpassade sig till en viss modell skulle kunna känna sig säkra. Från att ha varit inriktad på stabilitet mellan

6. Wolfgang Hardtwig, *Deutsche Geschichtskultur im 19. und 20. Jahrhundert* (München 2013) s. 375–376.

7. Ernst H. Kantorowicz, *The kings two bodies: A study in medieval political theology* (Princeton 1957).

8. Christopher Layne, ”Kant or Cant: The myth of the democratic peace”, *International security* 19:2 (1994) s. 5–49; Raymond Cohen, ”Pacific unions: A reappraisal of the theory that democracies do not go to war with each other”, *Review of International studies* 20:3 (1994); Tarak Barkawi & Mark Laffey, ”The imperial peace: Democracy, force and globalization”, *European journal of international relations* 5:4 (1999).

stater och passivitet gällande reformkrav under kalla kriget gled fredsdoktrinen över i aktiv integration, vanligtvis ekonomisk, men militära och politiska krav figurerade i bakgrunden. Tony Blair förklarade att politisk suveränitet nu hörde till det förgångna.⁹ Det gällde bara mindre stater förstås.

En annan aspekt på botgörörelsen var att politiska reforminitiativ under 1990-talet hade som primärt syfte att blidka kreditorer och privata investerare. Ledande ekonomer är fortfarande djupt oense om det rimliga i detta. Exempelvis menar Paul Krugman att åtstramning av offentliga utgifter i själva verket bromsar ekonomin och att det egentligen handlar om att den ekonomiska politiken tar kreditorernas nyckfullhet och irrationalitet till rättesnöre. Detta inslag av att politikerna måste blidka "marknaden" som en form av högre makt, har avsatt ett märkligt inslag i svensk litteratur. I sin första memoar börjar Göran Persson tala bibliska. Han framställer sig som en postmodern Moses, med Leif Pagrotsky och delar av finansdepartementet i släptåg på pilgrimsfärd längs ett råkallt Wall Street. De fryser, de äter vanlig mat (McDonalds) – och på hotellet kryper kackerlackor på väggarna. Men de fruktar icke, utan går rakt upp på de stora investmentbankerna och orerar övertygande för att få investeringar till Sverige. De skakar hand med Alan Greenspan, världens just då förmodligen mäktigaste man. När de kommer hem lanserar Persson vad han kallar "budgetsaneringens tio budord" inför en blek Carl Bildt.¹⁰

Man brukar säga att historieskrivningen, medeltidens politiska språk, präglades av "augustinsk dualism". När Rom plundrats år 410 och de gamla patrierna anklagade den nya statsreligionen för katastrofen så formulerade Augustinus sin politiska historiefilosofi i *Guds stad* (cirka 426). Den lärde att människan var född syndig. Det är därför hon tvingas leva i stater. Men staterna är ingen motvikt mot synden utan fortsättningen på den. När synden blir för stor följer omkastningar. Den rättrogne fick därför inte älska staten så som antikens lärde förordade, utan skulle acceptera omkastningarna som ett uttryck för en högre rättvisa. Omkastningarna var alltid rättvisa eftersom staten, "världsstaden" och dess politik definitionsmässigt var korrupt och döende. Man skulle

9. Alex J. Bellamy, Paul Williams & Stuart Griffin, *Understanding peacekeeping* (Cambridge 2004) s. 26–31.

10. Göran Persson, *Den som är satt i skuld är icke fri. Min berättelse om hur Sverige återfick sunda statsfinanser* (Stockholm 1997) s. 99.

vandra i världsstaden som en pilgrim men sätta allt sitt hopp till en högre politisk verklighet: Guds stad.¹¹ Sedan 1990-talet har själva den politiska karriären, inte minst för många inom socialdemokraternas elitskikt, utvecklats till en slags förberedande pilgrimsvandring inför mer lukrativa uppdrag.

Dualismen i 1990-talets politiska språk skapar inte historisk periodisering utan snarare ett outtömligt behov av symbolisk förändring. Fundamentalistiska doktriner kan inte tillfredsställas i denna världen. Trots 1990-talets alla reformer är staten fortfarande stadd i moraliskt förfall. En aspekt av detta är det ständiga kravet på omorganisationer. Att offentlig verksamhet per definition är ineffektiv är själva utgångspunkten för varianterna av New Public Management (NPM), den sedan 1990-talet mest ”implementerade” organisationsläran. Det intressanta med NPM är just den universella, moraliskt laddade dualismen mellan privat och offentligt. Det definitionsmässiga som står i motsättning till det empiriska. 1990-talets politiska språk var i stor utsträckning ett experternas och konsulternas språk – och man kan fakturera mer utifrån en dualistisk världsuppfattning än utifrån den komplicerade verkligheten. Redan under 1980-talet började metaforer som ”den ofantliga sektorn”, ”skatt är stöld”, ”avreglering” i stället för omreglering dyka upp.¹² Som bot lanserades till en början ”civilsamhället” och ”familjen”, kategorier som skulle stå för en högre – primär, spontan, mer levande – politisk verklighet som staten försökt lägga till rätta och som man därför kunde befria. Inget ont om civilsamhälle och familj, men de har svagheter som andliga kategorier. Familjen var för det tidiga 1900-talets höger en länk mellan statsmakt och individ. Användes den politiskt föll den lätt in i detta gamla hierarkiska, allt för världsliga mönster.¹³

Och civilsamhället – vad är egentligen det? Det kan lätt tolkas som någon typ av icke-kommersialiserat föreningsliv mer kännetecknande det gamla än det nya Sverige. Det viktiga med Gudsstaden är att den i allt, till och med i frågan om sin egen existens, är världsstadens motsats. Den egentliga metaforen för denna högre politiska verklighet kom i stäl-

11. George Klosko, *History of Political Theory: Volume 1: Ancient and Medieval* (Oxford 2012) s. 234–250.

12. Liv Sunnercrantz, *Hegemony and the intellectual function: Medialized public discourse on privatization in Sweden 1988–1993* (Lund 2017).

13. Torbjörn Nilsson, *Moderaterna, marknaden och makten: Svensk högerpolitik under avregleringens tid, 1976–1991* (Huddinge 2003) s. 66.

let att bli marknaden.¹⁴ Marknaden i singular, höjd över verkliga marknader med bristfällig konkurrens och ojämlika informationsflöden. Denna marknad kommunicerar sin högre rättvisa genom prisbildningsmekanismen. Det var till exempel möjligt för managementkonsulterna att fakturera 1 miljard för sin rådgivning i samband med bygget av Nya Karolinska.¹⁵

Begreppet civilreligion samt svensk och amerikansk historieskrivning

Begreppet *civilreligion* definieras som "ett kluster av handlingar, symboler och övertygelser som inte överlappar traditionell religion men som ändå erbjuder en uppsättning universella värden kring vilka medborgarna kan enas".¹⁶ Religiösa teman har så klart alltid utgjort ett förråd för politisk identitetsbildning, men det politiska, i synnerhet konservativa politiska bruket av religion har under 1900-talet genomgått en serie preciseringar. Den allra viktigaste och mest framgångsrika transformationen är att konservatismen övergivit idén om historisk kontinuitet för att betona radikal diskontinuitet. Det diskontinuerliga är en slags genväg till ett tänkt förflyttat, en kortslutning av det historiska tidsspännat som möjliggör pånyttfödelse av moraliska värden: dualism. "Make America Great Again" är en typisk sådan slogan. Kevin M. Kruse skildrar i boken *One nation under God: How corporate America invented Christian America* flera av milstolparna i amerikansk politik när det gäller civilreligionens framväxt. Det handlar då om näringslivets mobilisering av religiösa ledare emot Franklin D. Roosevelts reformprogram *New deal* 1933,¹⁷ hotellmagnaten Hiltons värdskap för eliternas etikmöte National Prayer

14. Daniel T. Rodgers, *Age of Fracture* (New York 2012) s. 41–77. En central källa till tidens strömningar är "Lindbeckkommissionens" rapport: *Nya villkor för ekonomi och politik* SOU 1993:16, som uttrycker behovet av ett nytt politiskt språk i sina återkommande efterlysningar av politiker som inte "representerar särintressen" utan förmår "representera hela nationens intresse" (s. 158). Marknadsmetaforen dölde sig i utredningens antiliberala diskussion av allmänintresset som något helt distinkt från medborgarnas adderade intressen så som de kanaliseras i det parlamentariska systemet. Utredningens förklaring av den ekonomiska krisen kombinerar marknadsfundamentalism med metodologisk nationalism, s. 149.

15. "Omotiverade köp av konsulttjänster", *SvD* 29/11 2018.

16. John D. Wilsey, *American exceptionalism and civil religion: Reassessing the history of an idea* (Downers Grove 2015) s. 20.

17. Matthew Avery Sutton, "Was FDR the Antichrist? The birth of fundamentalist anti-liberalism in the global age", *American journal of history* 98:4 (2012) är en läsvärd artikel på samma tema. Notera att liberalism används i en specifik amerikansk partipolitisk betydelse i titeln. Den civilreligiösa doktrinen är tvärtom integrerad i andra varianter av liberalism, närmast marknadsliberalism (nyliberalism).

Breakfast sedan 1953, och hur det kom sig att *In God We Trust* nu står på amerikanska mynt och sedlar. Boken är egentligen en slags Reagan-erans genealogi, ett försök att förstå de samverkande drivfjädrarna i president Ronald Reagans oerhörda framgångar.

Begreppet civilreligion är i sin amerikanska kontext kopplat till föreställningen om amerikansk exceptionalism. När jag nu diskuterar begreppet i svensk kontext är det bara själva dualismen som är den viktiga delen av begreppet. I sina bästa tal lyckades Ronald Reagan reducera historien till en dikotomi mellan världsligt och andligt, mellan en förtryckande, sekulärbyråkratisk samhällsordning och förhoppningen om att återuppväcka ett slumrande, ursprungligare och mer spontant samhälle. Detta sades komma från det förflutna men var samtidigt närvarande, mycket närmare än den krångliga historien. Originalismens genombrott i högsta domstolen under 1980-talet är det centrala exemplet.

Originalismen innebär att domaren ska identifiera meningen i konstitutionens principer i den stund de skrevs. Hans beslut ska vägledas av en slags *unio mystica* med detta statiska förflutna. Det ingår inte i tolkningsdoktrinen att kontextualisera eller reflektera över det historiska tidsspannets komplicerade utvecklingstendenser.¹⁸ Ytterst är civilreligion ett politiskt språk som polemiserar mot själva idén om en sekulär historisk tid. Detta historiebruk är lätt att avfärda som politisk kitsch eller pastisch. Men drabbas religionen verkligen av inflation när man hedrar Gud genom att trycka hans namn på dollarsedlar? Jag ska nu kortfattat jämföra amerikansk historieskrivning med svensk (Hirdman/Zaremba) för att visa på skillnader och likheter i det civilreligiösa mönstret.

18. Ett exempel på originalistisk tolkning: låt oss säga att en medlem i kongressen föreslår att dödsstraffet ska avskaffas och som stöd för detta hänvisar till åttonde tillägget i den amerikanska konstitutionen som förbjuder "grymma och ovanliga straff". När högsta domstolen i originalistisk anda avvisar förslaget så är argumentet att eftersom dödstraff förekom när konstitutionen skrevs så kan det inte ha uppfattats som vare sig grymt eller ovanligt då, och alltså är det inte heller grymt eller ovanligt i nuet. Den "tankeoperation" som tolkningen bygger på är alltså att när den ideala konstitutionsläsaren från det förflutna uttalar sin mening om dödsstraffet i nuet, så har denne inte följt med i den moralfilosofiska och politiska diskussionen som skett sedan dess. Det har däremot domaren i nuet gjort. Men via fantasin om den ideala konstitutionsläsaren från 1779 kan domaren bortse från denna sida av saken. Denna dröm om en oförmedlad kontakt med det förflutna är kärnan i den postmoderna konservatismen, som är väsensskild från traditionell konservatism i det att den attackerar, i stället för att förorda, historisk kontinuitet. Den bästa diskussionen av problematiken som jag stött på är Rogers (2012) s. 221–244.

Den svenske socialdemokraten som översittare och kryptonazistisk skurk förekommer i både Paul Johnsons *A history of the American people* (1997) och Maciej Zarembas artikelserie "Rasren i välfärden: Folkhemets förträngda arv" från samma år. Vad är likt och vad är olik? Johnsons bok är en bestseller specialskriven för att behaga republikanska väljare. Grundberättelsen utgår från historiesynen i Ronald Reagans tal: USA:s väg till att bli världens enda supermakt är en gåva från Gud till resten av världen. 1800-talet framställs överlag som en guldålder av pionjäranda men under 1900-talet tillstöter problem i form av sekulära, progressiva "do-gooders" och en växande byråkratisk apparat. "The sinister Myrdal legacy" är samlingsnamnet på detta fenomen. Det är alltså inte orsakat av det demokratiska partiet, som överlag framställs som ofarliga clowner, utan av den svenske gästforskaren och hans bok *An American Dilemma: The Negro Problem and Modern Democracy* (1942). Det amerikanska samhället var fram till Gunnar Myrdal harmoniskt. Johnson karaktäriserar Myrdal som "en anhängare av Nietzsches övermänniskoteori", det vill säga som någon som sätter sig upp mot naturliga värden i tron att det går att skapa egna och nya. Eländet som orsakats av Myrdals "enormt inflytelserika" bok innefattar kvotering av svarta till utbildnings- och arbetsplatser, ett ökat antal aborter, ökad brottslighet samt ett ökat antal utomäktenskapliga barn. Det går tillbaka på att ateistisk, europeisk social ingenjörskonst¹⁹ genom välfärdspolitik och icke-konstitutionell lagstiftning försvagat den religiösa och moraliska kulturen i USA. Men i och med Ronald Reagans presidentperiod och de heroiska abortmotståndarna är den sociala ingenjörskonstens epok avslutad.²⁰ USA kan därför under 1990-talet återförenas med sitt sanna moraliska förflutna, Guds ursprungliga plan.

Redan i reaktionerna på Yvonne Hirdmans bok *Att lägga livet till rätta: Studier i svensk folkhemspolitik* (1989) märktes vilken efterfrågan det fanns på politiserad historieskrivning i den svenska offentligheten. Alla sina olikheter till trots, framför allt när det gäller författarnas intentioner, rymmer böckerna ett identiskt civilreligiöst element. Vi kan kalla det marknadsmetaforen. *Att lägga livet till rätta* har två pre-

19. Paul Johnson, *A history of the American People* (New York 1997) s. 634. "Dekonstruktio-
nen" vid universiteten och acceptansen för gangsterrap är mindre poster på Gunnar Myrdals
skuldkonto.

20. Johnson (1997) s. 608–636.

missar, dels att stora delar av socialdemokratin historia utelämnats i tidigare historieskrivning²¹, dels det subtilare ideologiska antagandet att socialdemokratin reformer varit präglade av en artificiell "utopisk" rationalitet. De "sociala ingenjörerna" hade i rationalistisk anda försökt planera för samhällets bästa. Fast det inte sägs rent ut är det tydligt att de därigenom begått ett brott. Men om nu inte folkhemspolitikerna fick planera – vem fick göra det? Det var en fråga som inte passade i sammanhanget. I undertexten finns ett antagande om en naturlig, spontan organisationsmekanism för samhället. Det är denna osynliga hand de sociala ingenjörerna slagit undan. Hirdman broderade ut kring de sociala ingenjörernas funktionalistiska, och för 1990-talets öron politiskt inkorrekta språk, men svävade på målet huruvida välfärdsstaten verkligen kränkt "livet".²²

Maciej Zarembas två artiklar tar vid där debatten om Yvonne Hirdmans bok slutar.²³ Frågan om kränkningar hade i princip slagits tillbaka av argumentet att "utopierna" mest varit prat, men att det som spelat roll var de reformer som egentligen genomförts, främst det allmänna barnbidraget, som var svårt att framställa som något kränkande.²⁴ Steriliseringsfrågan ansågs under 1997 utgöra ett mer substantiellt historiskt argument i den politiska opinion som redan formerats kring Hirdmans bok åtta år tidigare. Zaremba skrev att införandet av barnbidraget och steriliseringarna i själva verket varit två sidor av samma sak.

Det finns viktiga skillnader mellan Johnsons bok och Maciej Zarembas artiklar. Det bärande motivet för Zarembas skurkar är ekonomisk vinning. Det är i hans framställning sparsamhetsmotiv som får socialdemokrater att bli nazister. Johnson däremot fränkänner aldrig de sociala ingenjörerna altruistiska motiv på detta sätt. Felet med "do-gooders" är just att de motarbetar den grundläggande marknadslogik som Gud tänkt ut åt USA. "Do-gooders" är den motsatta människotypen till "econo-

21. Hirdman använde inte metaforen om förträngda minnen explicit utan skrev att det handlade om "osynliga tankerevolutioner som aldrig problematiserats". Yvonne Hirdman, *Att lägga livet till rätta* (Stockholm 1989) s. 10.

22. Josefin Häggglund, "När folkhemmet fick ett nytt förflutet: Debatten om Yvonne Hirdmans 'Att lägga livet till rätta', 1989–1992", magisteruppsats i idéhistoria, Södertörns högskola vt 2013.

23. Maciej Zaremba, "Rasren i välfärden: Folkhemmets förträngda arv", *Dagens Nyheter* 20/8 1997; "De olönsamma skars bort: Genom tvångsterilisering kunde folkhemmet minimera antalet bidragstagare", *Dagens Nyheter* 21/8 1997.

24. Häggglund (2013) s. 31–34.

mic man”, som bidrar till samhället genom att bejaka sin lystnad och egoism.²⁵

Skurkarna är alltså hos bägge författarna ateister, men hos Johnson är de slösaktiga, hos Zaremba snåla. Den sakrala kategorin får också olika innehåll hos författarna. Jesus var både offer och hjälte. Johnson framställer hjältar, Zaremba enbart offer. Johnsons hjältar är, förutom Reagan, ”pro-lifers”, det vill säga abortmotståndare i USA, som under 1990-talet lyckades minska antalet aborter kraftigt. Sammanförandet av nazism och abort är grundläggande för denna rörelse som ”räddar” 200 000 liv om året från vad som i antiabortrörelsen kallas ”the American Holocaust”. Johnson framhåller att brandbombsattacker på abortklinikker, mord på läkare (med deras egna instrument) är framprovocerade av den myrdalska juridisk-byråkratiska staten, men utförda av ”high-principled individuals” i kontakt med den egentliga nationen: ”Like the emancipationists in the 19th century, the pro-lifers discovered that force was more likely to produce results than due process or voting.”²⁶

Maciej Zarembas historieskrivning är dystrare eftersom steriliseringspatienterna rensats från allt utom offrets attribut. Kontrasten mellan heligt och profant bygger på denna anonymitet, ja offrens brist på förankring i den historiska tiden. Hade man fått veta hur deras liv såg ut i det samhälle de levde skulle den civilreligiösa stämningen inte kunna laddas upp. Steriliseringsingreppet skulle då riskera att framstå som ett av alternativen i en situation med enbart sorgliga alternativ. Kanske skulle det skandalösa spricka sönder och det hela betraktas som något som minskade patientens lidande, en ansvarsfull gärning i en svår situation. Ska man reflektera över det historiska tidsspännat bör man också nämna uppkomsten av dagens möjligheter att ge förståndshandikappade p-piller och p-sprutor. Det vore historiskt konsekvent från Zarembas moralposition att även diskutera graden av nazism i detta, liksom i de ökade möjligheterna till selektiv abort fosterdiagnostiken medför.

Det finns inget suggestionsskapande i Paul Johnsons enorma bok. Det finns det däremot i Maciej Zarembas artiklar. Stämningen byggs också upp av retoriska frågor. Metaforerna om förträngda minnen och

25. Adam Smith, *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations* (Chicago 1976) s. 478: ”By pursuing his own interest he frequently promotes that of the society more effectually than when he really intends to promote it. I have never known much good done by those who affected to trade for the public good.”

26. Johnson (1997) s. 633.

socialdemokratisk nazism aktualiseras som läsarens egna svar på dessa frågor, exempelvis: "hur ska man förstå den samlade tystnaden kring steriliseringarna?" Det element av patriotism som spelar en så stor roll i Johnsons bok saknas helt hos Zaremba, men texterna arbetar i grunden med samma motsatspar: liv mot död, heligt mot profant, evigt mot historiskt, privat/personligt mot "statens självtagna rätt" och så vidare. Det är temporaliseringen som utgör det gemensamma mönstret. Det handlar i bägge texter om att kasta av sig en död, byråkratisk, historisk tid med hjälp av ett slags mytiskt närvarande förflutet.

Moralen är för puritanen ett ganska angenämt problem: en labyrint att sysselsätta sig med livet ut. För den existentiellt lagde är moralen ett mänskligt predikament, kanske ett privilegium. För den historiskt intresserade är moralen framför allt ett drama. Den som inte intresserar sig för eller orkar med något av detta kommer alltid att föredra moralen som färdigt facit. Med sitt enkla manikeiska grundmönster har det civilreligiösa språket fått stort genomslag just när det gäller denna aspekt. En fras från ett av våra större partiers idéprogram lyder: "vi lär av historien men lever inte i den."²⁷

Lex Americana: Eizenstatrapporten

Carl Bildt har inte gjort sig känd som någon USA-kritiker. Det gör hans skildring från sin tid som EU:s fredsmäklare i Bosnienkriget extra intressant. Han menar där att den amerikanska ledningen, utan att egentligen ha något att vinna på det, saboterade den verksamhet han var satt att leda.²⁸ Under inget annat decennium i antagligen hela världshistorien har ett imperium kunnat dominera världen så effektivt och med så lite vapenmakt som USA under 1990-talet. Termen för detta blev globalisering.²⁹ Samtidigt kan det leda tankarna fel att framställa globaliseringen som en process styrd av tydliga intentioner. Det är från amerikansk synvinkel saken kan betraktas så. Men globaliseringen kännetecknas också av *ad hoc*-lösningar, rollbyten, teknikdeterminism och diffus ansvarsfördelning.

En viktig orsak till globaliseringens diffusa internationella status

27. *Ansvar för hela Sverige: Nya moderaternas idéprogram* (Stockholm 2011) s. 8.

28. Carl Bildt, *Peace journey: The struggle for peace in Bosnia* (London 1998) s. 174.

29. Peter Dicken, *Global shift: Transforming the world economy* (London 1998); David Held, Anthony McGrew, David Goldblatt & Jonathan Peraton, *Global transformations: Politics, economics and culture* (Oxford 1999).

under 1990-talet var att den amerikanska utrikespolitiken gick in i ett skede av betydande decentralisering efter att under det kalla kriget ha varit hierarkiskt ordnad enligt säkerhetspolitiska linjer. Att de internationella monetära organen IMF och världsbanken var kommunicerande kärl med det amerikanska finansdepartementet var bara en aspekt av detta.³⁰ Tidstypiskt nog kunde dessa "semiinternationella" organ sätta upp krav på mänskliga rättigheter och demokratiska val på sin agenda, med frågan om integration i den nya, finansstunga kapitalismen antingen som hot eller löfte.³¹

En annan aspekt var att MNC och NGO – multinationella företag och icke-statliga organisationer – vann ett betydande insteg när det gällde att definiera de utrikespolitiska målen. Att oljebolag påverkar mellanösternpolitiken, etniska eller religiösa grupper påverkar politiken gentemot Kuba, Baltikum och Israel³² var naturligtvis ingenting nytt. Men under 1990-talet yttrade sig detta i att ett av det amerikanska samhällets särdrag – benägenheten att hantera politiska konflikter symboliskt och ekonomiskt med hjälp av "lawsuits" – nu kom att, åtminstone för en tid, även prägla utrikespolitiken.³³ En tredje aspekt var att de federala departementen befann sig i en entreprenörs situation: deras hierarki hade blivit oklar och de konkurrerade på sätt och vis med varandra. Utrikespolitiken utgjorde arenan.

Ingen gjorde en mer lysande karriär i detta sammanhang än juristen Stuart "Stu" Eizenstat. Han var etiksamordnare åt president Jimmy Carter i slutet av 1970-talet, vilket innebar att han var en av de viktiga krafterna bakom Carters Förintelsekommission.³⁴ Han arbetade som jurist för Coca-cola under det republikanska 1980-talet, återkom till politiken 1993 och var under Clintonadministrationen EU-ambassadör 1993–1996, sedan högste tjänsteman, "under secretary", på handelsdepartementet 1996–1997 och 1997–1998 vice finansminister. Denna senare post var höjdpunkten i Eizenstats karriär och kan antagligen ses som en belöning för hans insatser 1995–1997.

30. James McCormick, *American foreign policy and process* (Boston 2010) s. 391.

31. Jarle Simensen, "The global context of 1989", i Gerd Rainer Horn & Padraic Kenney (red.), *Transnational moments of change: Europe 1945, 1968, 1989* (Landham 2003) s.161–163.

32. Stuart E. Eizenstat, *Imperfect justice: Looted assets, slave labour and the unfinished business of World War II* (New York 2004) s. 6.

33. Alexandra D. Lahaw, "The Roles of litigation in American democracy", *Emory law journal* 65:1 (2015) s. 101–149.

34. Peter Novick, *The Holocaust in American Life* (Boston 1999) s. 216–218

Under sina första år i Europa ägnade sig Stuart "Stu" Eizenstat åt restitutionspolitik i öststaterna. Även om kompensation till judiska offer för Förintelsen och deras anhöriga var ett centralt element var handlingsprogrammet brett och kan sammanfattas som stöd till civilsamhälleliga företeelser som tynat under kommunismen: religiösa och etniska gruppers identitetsbygge, tolerans, respekt för privat egendom, avpolitiserade juridiska och byråkratiska system. Tanken var att detta skulle förvandla öststaterna till hållbara demokratier. Han beskriver det som att resultatet var klen eftersom de ledare han sammanträffade med endast hade kortsiktiga, ekonomiska mål för ögonen.³⁵

Restitution i större skala krävde helt enkelt en kombination av juridik, politik och finansiell integration som bara fungerade i Västeuropa. När World Jewish Congress stämde några av Schweiz största och äldsta banker för att hålla på konton som tillhört Förintelseoffer var Eizenstats tillfälle inne. Han skulle komma att fungera som medlare mellan de olika parterna när det hela vidgades till att gälla först hur det guld Tyskland rövade under kriget användes, sedan till att ifrågasätta om det alls varit möjligt att vara neutral stat. Under andra världskriget var det så klart möjligt, men nu gällde det 1990-talet.

WJC var namnet till trots i huvudsak en amerikansk aktör. Organisationen leddes av miljardären Edgar F. Bronfman, en man med stort, ekonomiskt grundat inflytande över paret Clinton.³⁶ President Clinton kom att säkerställa att USA:s elva största departement engagerade sig i frågan. Sett till kostnader och resurser är det en av de största historiska undersökningar som genomförts och antagligen också en av de största historiepolitiska kampanjerna någonsin. Historiepolitiken var nödvändig för att den juridiska kärnan i skeendet skulle kunna bevaras. Historiepolitiken fyllde rollen av internationell rätt.

Den egentlige agendasättaren i det offentliga rummet blev domaren och senatören Alfonse D'Amato. Han representerade republikanska krafter som såg en möjlighet att demonstrera amerikansk överhöghet i Europa. "En attackhund", säger Stuart "Stu" Eizenstat i sina memoarer. D'Amato iscensatte ärendet som en modern Cicero, med retoriska medel som basunerades ut i medierna. Han sa sig ha fått historiska dokument offentliggjorda, i själva verket var de offentliga sedan 1970. Han avslu-

35. Eizenstat (2004) s. 23–46

36. Eizenstat (2004) s. 26, 57

tade sina anföranden med det anslående men obevisbara påståendet att guldackorna, märkta Reichsbank, delvis bestod av tandfyllningar som ryckts ur de döendes munnar. Det var han som kallade in både Sveriges och Schweiz ambassadörer till senatsförhör. Detta väckte stor uppmärksamhet i Europa. D'Amatoförhören direktsändes i Schweizisk statstelevision. I USA blev det bara tidningsnotiser av det hela.³⁷ Det intresse som väcktes i USA kom först och främst från jurister vilka kom att utgöra själva motorn i processandet mot västeuropeiska företag och stater. Efter Schweiz väcktes åtal mot Frankrike, Österrike och framför allt Tyskland, för slavarbete under andra världskriget.

Det var så kallade "class-action lawyers" som drogs till dessa ärenden. "Class-action law-suit" innebär ett slags kollektiva åtal, där representanter för stora grupper, vars medlemmar inte ens behöver vara delaktiga, väcker åtal mot stora "juridiska personer", vanligtvis multinationella bolag som representerar så stora ekonomiska intressen att länders regeringar måste engagera sig och avgöra ärendena politiskt. Ett typexempel är åtalen som väckts mot tobaksbolag. Class-actionåtalen är spektakulära, osäkra men potentiellt mycket lukrativa.³⁸ Eftersom de är så juridiskt nyskapande är de också självförbrännande i den meningen att så fort någon tjänat pengar på ett sådant åtal garderar sig företag genom att skriva in försäkringar mot liknande saker i sina olika kontrakt. Bland amerikanska företag är den juridiska beredskapen att möta detta i regel mycket hög. Jämför till exempel bilderna och varningsskyltarna på cigarettpaket.

Alfonse D'Amato var inte bara den som drog de drivande juristerna till frågan. Han spelade en ännu viktigare roll i samband med USA:s handelsembargon under 1990-talet som i grunden bottnade i samma typ av problem: existerade någon gräns mellan amerikansk och internationell lagstiftning? Om så – vilken var överordnad?³⁹

I teknisk mening var processandet mot bankerna juridiskt omöjligt, eftersom åtalet bryter mot legalitetsprincipen – *nullum crimen sine lege*.⁴⁰

37. Eizenstat (2004) s. 68–69

38. "The lawyers were not in in it to find historical truth. Most were in it for the money." Eizenstat (2004) s. 77

39. A. Vaughan Lowe, "US extraterritorial Jurisdiction: The Helms-Burton and D'Amato Acts", *The international and comparative law quarterly* 46:2 (1997) s. 387

40. Michael Allen, "The limits of Lex Americana: The Holocaust restitution litigation as Cul-de-sac of international human rights law", *Student scholarship papers* 93 (2009), Yale Law School, s. 58–61.

"Legalistisk" blev ett skällsord för bland annat Alfonse D'Amato. Den egentliga makten var snarast handelspolitisk med inslag av ren finansiell utpressning mot bankerna och den schweiziska regeringen. Gång efter annan i Stuart "Stu" Eizenstats memoarer skiner den aktörsbaserade historiesynen igenom, till exempel resonerar han som om han och hans policykrets hade makten att göra exempelvis de schweiziska bankerna till "internationell paria". Men även om ärendet löstes med hjälp av diverse handels- och historiepolitiska hot och policymanövrer, var det som sagt juridiken som utgjorde den retoriska kärnan för de diplomatiska förhandlingarna. Det var politiker och diplomater snarare än advokater som hade avgörandena helt i sin hand, men när de förhandlade imiterade de amerikansk juridik.⁴¹ Det är tydligt i Eizenstats rapport att Sverige och de andra neutrala staterna uppträder som juridiska personer snarare än historiska stater. Detta gör att de lånar drag av individer.⁴²

Stuart "Stu" Eizenstat inleder rapporten med påståendet att det är en rapport av historiker: den vill varken försvara eller förolämpa utan bara visa hur det egentligen varit. Allt historiebrik behöver den typen av kognitiva anspråk för att tas på allvar, men rapporten är i första hand ett officiellt diplomatiskt utspel, en sondering av lojaliteten med amerikansk utrikespolitik och därmed ett politiskt stöd till de amerikanska juristerna. Det sägs strax efteråt att rapporten handlar om relationen mellan USA och de länder som USA nu (1997) räknar som sina närmaste vänner och allierade men som under andra världskriget var neutrala.

The picture which emerges from these pages, particularly of the neutral nations, is often harsh and unflattering. Many profited handsomely from their economic cooperation with Nazi Germany, while the Allied nations were sacrificing blood and treasure to fight one of the most powerful forces of evil in the annals of history. At the same time, our team knew that if we were going to shine the bright light of history on other nations, we also had to look carefully at America's role, and the study does so.⁴³

41. Anne-Marie Slaughter & David Bosco, "Plaintiff's diplomacy", *Foreign affairs* 79:5 (2000) s. 103–109

42. "The attribution of 'legal' personality is a metaphor through which non-human, non-conscious entities, usually collectives, are described in the discourse of law as if they had mental and moral consciousness." Mortimer N. S. Sellers, *Republican principles in international law: The fundamental requirements of a just world order* (Basingstoke 2006) s. 89.

43. Stuart E. Eizenstat, *U.S. and allied efforts to recover and restore gold and other assets stolen or hidden by Germany during World War II: Preliminary study* (Washington D.C. 1997) s. iv.

Retoriken i Eizenstatrapporten är i själva verket uppbyggd kring föreställningen om nationer som enhetliga kroppar med ett enda moraliskt – eller ickemoraliskt – medvetande. De neutrala staternas ickemoraliska medvetande har kännetecknats av likgiltighet och ekonomisk vinningslystnad både under och efter kriget – USA har under samma period kännetecknats av "militär, materiell och moralisk makt" samt "storsintethet" till exempel Marshallplanen och Trumandoktrinen. Ett problem är naturligtvis att när Nazitysklands guldreserver delades upp var USA en av de parter som tog emot en del av gulds-katten utan att några frågor restes angående vem guldet plundrats ifrån. Rapporten betonar därför att den amerikanska ledningen ("leadership") inte stod i samklang i USA som helhet just då.⁴⁴ USA personifierade den moraliska kungsvägen men slog inte in på den. Därför kännetecknades USA av "inaktivitet" medan de neutrala staterna kännetecknades av "likgiltighet".⁴⁵

Rapportens utsaga om sin egen kontext är intressant eftersom den skiljer sig från den bild Stuart "Stu" Eizenstat sedan ger i sina memoarer från 2003. Där lyfter han fram Alfonse D'Amato och juristerna som de drivande och markerar en tydlig personlig distans till dem: vulgära och vinningslystna advokater snokar fram gamla judiska tanter som "poster girls", D'Amato som attackhund etcetera. I rapporten däremot lyfter han fram som bakgrund att dokument nyligen offentliggjorts, att förintelseöverlevare tagit initiativet till att få rättvisa innan de dör samt "framför allt" att USA nu (1997) har "ett extraordinärt och visionärt ledarskap".⁴⁶ Rapporten skiljer sig inte från D'Amatos retorik. D'Amato sa bland annat att neutralitet under andra världskriget var "rent nonsens", "en myt som nu sopas bort" och att den schweiziska regeringen ägnade sig åt "en charad".⁴⁷ Men samtidigt var Eizenstat noga med att påpeka att allt hängde på vad de neutrala var villiga till att göra nu (1997) inte vad de gjort i det förflutna: "[...] ultimately, the United States, our Allies, and the neutral nations alike should be judged not so much by the actions or inactions of a previous generation, but by our generation's willingness to face the past honestly, to help right the wrongs, and

44. Han menar Roosevelt och dennes administration. I memoarerna skildras Roosevelt genomgående i mycket negativ belysning.

45. Eizenstat (1997) s. x.

46. Eizenstat (1997) s. iv.

47. <<https://www.youtube.com/watch?v=r7VX6v-7r38>> (21/5 2018).

to deal with the injustices suffered by the victims of Nazi aggression."⁴⁸

Eizenstatrapporten var inriktad på Sverige, Schweiz, Argentina, Portugal och Turkiet. Men fokus skiftade snabbt mot Tyskland, Frankrike och Österrike, som drogs inför rätta för att ha utnyttjat slavarbete under kriget. Det är de amerikanska advokaternas lönsamhetskalkyl som är orsaken. Ingen vill lägga arbete på åtal som inte ger ekonomisk utdelning. Det är naturligtvis skälet till att öststaterna, där Förintelsen genomfördes, aldrig drogs in på allvar. Hade Sverige kunnat stämmas? Utan tvekan. Sverige hade varit Tysklands enskilt viktigaste handelspartner mot slutet av kriget. Enligt rapporten var Sverige därmed en av de ansvariga för att ha "hållit nazisterna vid makten och förlängt Tysklands krigsinsats".⁴⁹ Moraliskt amerikanskt blod hade spillts på grund av svensk ekonomisk vinningslystnad. Den retoriska strukturen från Class-Actionåtalen känns igen.

Göran Persson förekom emellertid alla försök i den riktningen genom att instifta *Forum för Levande historia* och låta genomföra en informationskampanj till skolbarn, "Om dettas må ni berätta". Därmed blockerade han, snarare än ifrågasatte, den teatrala *lawsuit*-retoriken. Det är också betecknande för den retoriska konceptionen av nationen som en enda kropp med ett enda medvetande att skolbarnen drogs in i det hela. Efter amerikanskt mönster⁵⁰ politiserades en enkätundersökning som ansågs visa att nära en tredjedel av Sveriges skolungdomar var presumtiva Förintelseförnekare. Precis som med den amerikanska förlagan visade det sig senare att enkätundersökningen var humbugartad men enkätundersökningen var, om jag förstår Jan Selling rätt, vad som dominerade riksdagsdebatten våren 1997.⁵¹ Den unge diplomaten Thomas Borer, som den schweiziska regeringen utsett att hantera kontroversen, drog också han in skolbarnen. När han förhörde i den amerikanska senaten sa han att de "känner sig förvirrade och undrar varför de behandlas som internationell paria".⁵²

I den andra Eizenstatrapporten från juni 1998 konsoliderades den amerikanska historiepolitiken. Man gick igenom vad som hade gjorts

48. Eizenstat (1997) s. xii.

49. Eizenstat (1997) s. iii.

50. Novick (1999) s. 272–278.

51. Jan Selling, "Between history and politics: The Swedish living history project as discursive formation", *Scandinavian journal of history* 36:5 (2011) s. 559.

52. <<https://www.youtube.com/watch?v=Yh-U7g-QB6I>> (21/05 2018).

och sa att en ny konsensus etablerats. Samtliga länder utom öststaterna hade inrättat kommissioner, bidragit till fonder etcetera. Den juridiska retoriken har mildrats och i dess ställe finns metaforen om att nationen som kropp bearbetar ett trauma: "It is painful for any country to confront periods or issues in its recent history that reopen old wounds or raise new questions that affect its identity or international reputation. [...] Yet such a cathartic process can strengthen the nations undertaking it."⁵³

Låt oss säga att en person besöker ett historiskt seminarium. Denna person har avsevärd ekonomisk makt över deltagarna och starka synpunkter på det ämne de diskuterar. Låt oss säga att personen även är beväpnad. Var och en kan bedöma vilken inverkan det har på diskussionerna som förs. Det beklämnande med metaforen om nationen som psykologisk organism med förträngda minnen, som plötsligt genomgår ett "moraliskt uppvaknande", är inte fantasifullheten utan konformiteten. Det är inte de litterära uttrycksmedlen i sig – utan bristen på pluralism och experimentlusta i handhavandet av dem, som kommit att utgöra ett politiskt problem. Fantasins makt att detronisera så väl som entusiasmera intellektet. Om detta skriver jag i del 2, som publiceras senare.

53. Stuart E. Eizenstat, *U.S. and Allied wartime and postwar relations and negotiations with Argentina, Portugal, Spain, Sweden, and Turkey on looted gold and German external assets and U.S. concerns about the fate of the wartime Ustasha treasury* (Washington 1998). Rapporten är ej paginerad men citatet kommer från sidan 16. Eizenstatrapporten går egentligen inte att bemöta effektivt enbart med historiska fakta, även om en av ledamöterna i den svenska naziguldkommissionen gjorde ett försök. Krister Wahlbäck, "Neutrality and morality: The Swedish experience", *American university international law review* 14:1 (1998) s. 103–121.